

Kónya, Peter: Storočie protihabsburských povstaní

Najvýznamnejšími udalosťami vnútropolitického vývinu Uhorska v 17. storočí, ktoré rovnako ovplyvnili zahraničnopolitické postavenie krajiny, ako aj ostatné oblasti života spoločnosti, sú nesporne protihabsburské povstania. Príčiny protihabsburských povstaní, ako konfliktov stavov s panovníckou mocou, vychádzali z habsburskej centralizačnej politiky v Uhorsku. V Uhorsku bol konflikt medzi Habsburgovcami a stavmi tlmený stálym tureckým nebezpečenstvom. Ostatne, bola to práve turecká hrozba, ktorá kedysi presvedčila väčšinu stavov o potrebe habsburských panovníkov, od ktorých očakávali predovšetkým zastavenie Turkov a oslobodenie krajiny od osmanskej nadvlády. Vojenská prítomnosť Osmanskej ríše v regióne a permanentné vojny s jej vojskami zohrali rozhodujúcu úlohu pri pomalom tempe centralizácie a postupného presadzovania absolutizmu. Na druhej strane skutočnosť, že protiturecké uhorské bojisko nebolo z hľadiska habsburskej dynastickej politiky vždy prvoradým, čo často viedlo k používaniu menej kvalitných a horšie platených žoldnierskych vojsk, bola stálym zdrojom napätia medzi štátom a stavmi, ktoré obviňovali panovníka z neplnenia jeho hlavnej úlohy, teda oslobodenia centrálnych a južných oblastí.

Toto napätie sa vystupňovalo za vlády Rudolfa II. Prispela k nemu jeho rekatolizačná politika aj pätnásťročná vojna, ktorá krajinu hospodársky vyčerpala a v dôsledku zvyšujúcich sa daní spôsobila nevôľu voči panovníkovi. Ďalším zdrojom konfliktov bolo správanie sa žoldnierskych vojsk, ich plienenie a teror v kráľovstve a Sedmohradsku. Proti Rudolfovi sa formovala opozícia, najsilnejšie zastúpená na východe, v Hornom Uhorsku. Predstavitelia nespokojnej šľachty prišli o svoje majetky a neraz museli opustiť krajinu. Udalosti súvisiace s nezákonným odňatím Chrámu sv. Alžbety v Košiciach sa stali potom priamym podnetom pre vypuknutie ozbrojeného povstania pod vedením budúceho sedmohradského kniežaťa Štefana Bocskaiho r. 1604-1606. Povstanie skončilo r. 1606 viedenským mierom, ktorý v podstate znamenal víťazstvo opozície a vodcu povstania. Všetky body mieru boli v podobe zákonných článkov prijaté snemom r. 1608, ktorý zvolil za kráľa Rudolfovho brata Mateja II. Bocskaiovo povstanie bolo najúspešnejšie z povstaní v prvej polovici storočia.

Nasledujúce vojenské vystúpenia stavov proti panovníkovi sa usilovali už iba o nápravu krívd, reštitúciu pomerov z čias viedenského mieru a v podstate nepriniesli opozícii žiadne nové zisky. Po r. 1608 existovala v Uhorsku krátky čas rovnováha síl. Opozičné stavy boli prechodne posilnené. Na sneme i v správe krajiny mala prevahu protestantská šľachta, významné právomoci si udržali i (rovnako protestantské) mestá, disponujúce aj po reforme snemu r. 1608 rozsiahlymi politickými právami.

Zhoršenie hospodárskej situácie počas tridsťročnej vojny, zvýšené daňové zaťaženie, nerešpektovanie zákonov z r. 1608 habsburskou správou a rozpútanie násilnej rekatolizácie viedlo k novému rastu nespokojnosti opozičných stavov a r. 1619 k ďalšiemu povstaniu, pod vedením sedmohradského kniežaťa Gabriela Bethlena, s podstatne väčšou podporou stavov, než predchádzajúce. Po viacerých vojenských úspechoch skončil odboj po porážke jeho spojencov - českých stavov - r. 1622 uzavretím mieru v Mikulove, obnovujúceho zákonné články z r. 1608. Podobne boli ukončené aj ďalšie dve ozbrojené vystúpenia na čele s Bethlenom, r. 1623 a 1626.

Habsburská politika sa však v nasledujúcich rokoch príliš nezmenila a v dôsledku pokračujúceho európskeho konfliktu sa zhoršovala ekonomická situácia krajiny. K vysokým daniam, častému pobytu žoldnierskych vojsk a ďalším problémom sa opäť pridružila násilná rekatolizácia, sprevádzaná zaberaním protestantských kostolov a vyhánaním kňazov. Predovšetkým hornouhorské stavy, ale takisto časť šľachty z ďalších častí krajiny sformovali novú opozíciu voči panovníkovi a chystali sa na ozbrojené vystúpenie. Kľúčovú úlohu v ich

plánoch malo sedmohradské knieža Juraj I. Rákóczi. Ďalšie protihabsburské povstanie vypuklo na sklonku tridsaťročnej vojny, aj v súvislosti s priaznivým vývinom vojenského konfliktu v prospech protihabsburskej koalície. Začalo potom, ako r. 1643 po dlhom váhaní predsa len vtiahol do krajiny Juraj I. Rákóczi. Ukončil ho linecký mier koncom r. 1645. Na jeho základe snem r. 1646-47 obnovil náboženský zákon z r. 1608, nariadil vrátenie skonfiškovaných kostolov a rozšíril niektoré práva stavov.

Protihabsburské povstania, spadajúce do prvej polovice 17. storočia, aj keď predstavujú samostatné ozbrojené vystúpenia, majú viacero spoločných znakov. V prvom rade to bol prevažujúci stavovský charakter odboja, ktorý vyplýval tak z hlavného mocenského konfliktu medzi panovníkom a stavmi, ako aj z usporiadania ranonovovekej uhorskej spoločnosti. Medzi cieľmi povstaní dominovala požiadavka obnovenia stavovskej ústavy krajiny, rešpektovania všetkých stavovských slobôd a zachovania náboženskej slobody protestantov, spojená s nápravou konfesijných krívd. Spoločenská základňa odboja bola pomerne úzka a obmedzovala sa v podstate iba na stoličnú šľachtu, magnátov a ich ozbrojené oddiely (hajduchov alebo žoldnierske vojská), prevažne z východu krajiny. Mestá, pokiaľ neboli priamo vojensky donútené, sa snažili nezasahovať do politických udalostí a usilovali sa ostať verné panovníkovi, aby si zachovali svoje hospodárske postavenie a privilégia. V každom prípade sa však s povstalcami stotožňovali v otázke zachovania náboženskej slobody. Zahraničná orientácia protihabsburského odboja v prvej polovici 17. storočia bola daná skutočnosťou, že na ich čele stáli sedmohradské kniežatá, teda vazali tureckých sultánov. Preto ich najvýznamnejším zahraničným spojencom bola vždy Osmanská ríša a turecké jednotky, ktoré spolu so sedmohradskými predstavovali podstatnú časť ich ozbrojených síl. Z hľadiska medzinárodného vývinu mala pre povstania osobitný význam tridsaťročná vojna, ktorá do konca prvej polovice 17. storočia ako hlavný vojnový konflikt zamestnávala Habsburgovcov a viazala ich hlavné vojenské sily na západe.

Nová vlna protihabsburského odboja, resp. séria protihabsburských povstaní začala v poslednej tretine storočia a bola priamym dôsledkom absolutizmu Leopolda I. Prvým vážnejším podnetom pre formovanie opozície bol vašvársky mier, uzavretý po krátkej a pomerne úspešnej vojne s Tureckom, ponechávajúci v osmanskej moci Nové Zámky a ďalšie územia Kráľovstva. Mier preto vyvolal vlnu nespokojnosti a početné protesty magnátov i stavov. Ponižujúce mierové podmienky, spolu s rakúsko-tureckou obchodnou zmluvou, ich utvrdili v už skôr vyslovenom názore, že pre Leopolda nie je natoľko dôležité vyhnanie Turkov, ako uvoľnenie síl pre porážku opozície, paralyzovanie krajiny a jej pretvorenie na jednu z habsburských dedičných dŕžav. Hlavní predstavitelia krajiny na čele s Mikulášom Zrínskym ešte v priebehu vojny prehodnotili svoju dovtedajšiu prohabsburskú politiku a začali uvažovať o perspektívach Uhorska mimo monarchie. Po Zrínskeho smrti sa začala formovať nová protihabsburská opozícia, ktorá bola už dôsledkom zostrenej absolutistickej politiky Leopolda I. od polovice 60-tych rokov.

Reálnu politickú moc v krajine už nemali tradičné štruktúry, ale sústredovala sa v rukách ústredných orgánov, podriadených priamo panovníkovi, obsadzovaných jeho prívržencami. Títo vojenský velitelia alebo vysokí úradníci mali poväčšine negatívny vzťah k obyvateľom Uhorska, najmä k protestantom a podceňovali schopnosti jeho vedúcich predstaviteľov. Veľká časť privilegovaného obyvateľstva bola takto vylúčená z rozhodovania o daniach v štáte. Hospodárska politika Leopolda sa obmedzovala na vyberanie vysokých daní, potrebných na vydržiavanie vojska a vedenie dlhotrvajúcich vojen v západnej Európe. Rozdávanie monopolov a rôznych hospodárskych privilégií narúšalo tradičné ekonomické vzťahy, viedlo k oslabeniu miest a v konečnom dôsledku poškodzovalo celú krajinu. Neoddeliteľnou súčasťou Leopoldovej absolutistickej politiky bola násilná rekatolizácia, ktorá vyvrcholila v 70-tych rokoch. Už od polovice storočia dochádzalo k častému zaberaniu protestantských chrámov a vyhánaniu duchovných, na čom sa vo veľkej miere podieľali aj

velitelia habsburských vojsk. Panovník napriek vysokým daniam a veľkému vojsku nevedel zaistiť v krajine bezpečnosť, svojimi vysokými finančnými požiadavkami spôsobil krízu a úpadok dovtedajších hospodárskych centier, preferovaním vlastných úradníkov cudzieho pôvodu vylúčil z politického života stavy.

Táto situácia vyvolávala odpor proti jeho vláde. Popri magnátskej opozícii, ktorú po Zrínskeho smrti viedol palatín František Wesselényi, sformovala sa aj opozícia protestantskej stoličnej šľachty a kráľovských miest, zvlášť silná na východe krajiny, ktorá vystupovala predovšetkým na obranu slobody vyznania, proti vysokému daňovému zaťaženiu a prítomnosti habsburských vojsk. Vedúcu úlohu prevzali magnáti a tajne nadviazali kontakty s Ľudovítom XIV., Portou a Michalom Apafym. Po palatínovej smrti sa však na ich čelo dostali oveľa menej schopní vodcovia krajinský sudca František Nádasdy a nový chorvátsky bán Peter Zrínsky, na východe František I. Rákóczi, bez potrebných skúseností a vyjasnenej koncepcie. V dôsledku nepriaznivých medzinárodných podmienok nezískali však ani francúzsku ani tureckú pomoc. Leopold sa najprv snažil predísť konfrontácii zvolaním porád stavov, napokon sa, vzhľadom na nejednotnosť opozície a absenciu jej reálneho politického programu, rozhodol pre preventívny vojenský úder. Koncom roku 1669 nariadil preto obsadiť celé Uhorsko vojskom.

Vedúci predstavitelia magnátskej opozície prepadli panike, odišli do Viedne a na ozbrojený odpor sa krátko postavili iba hornouhorské stolice a mestá, na čele s Františkom I. Rákóczim. Panovník vyslal na východ vojská generálov Sporka, Heistera a vojvodu Lotrinského, ktorým kládli odpor iba Štefan II. Thököly na Oravskom hrade a vdova palatína Wesselényiho na Muránskom hrade. Od apríla do konca júna bol však všetok odboj zlikvidovaný a po miestnych bojoch obsadili Leopoldove vojská aj východ krajiny. Viedenský dvor označil udalosti v Uhorsku za sprisahanie a troch ich vodcov dal popraviť. Po obsadení krajiny vojskom boli uväznené stovky osôb, podozrivé z odboja. Ďalší mimoriadny súd 239 zemanov a mešťanov na stratu majetku, pokuty a iné tresty. V obsadených mestách a stolicách vojsko tvrdo potláčalo akýkoľvek prejav odporu, velitelia vyberali vysoké výpalné, vojaci rabovali a terorizovali domáce obyvateľstvo. Prítomnosť habsburských vojsk využili predstavitelia katolíckej cirkvi na rozpútanie nového rekatolizačného náporu. Tento teror pociťovali rovnako stolice, vidiek, slobodné kráľovské mestá i zemanovia.

V dôsledku týchto udalostí začiatkom 70-tych rokov opustili kráľovské Uhorsko tisíce utečencov rôzneho sociálneho pôvodu, ktorí prišli o majetok a príbytky. Boli medzi nimi zemanovia, sedliaci, mešťania, protestantskí duchovní, študenti a uhorskí vojaci. Ich novým domovom sa stalo Partium, územie patriace striedavo Sedmohradsku, kráľovstvu a osmanskej ríši, kde, mimo dosahu habsburských vojsk, formovali svoje ozbrojené jednotky. Oficiálne sa pre nich používali viaceré označenia (malkontenti, bujdosó), všeobecne známymi sa stali pod ľudovým menom kuruci. Podporovali ich emigrantské kruhy v Sedmohradsku, samotné kniežatstvo, osmanská vláda i západoeurópski nepriatelia habsburskej moci. S ich pomocou vpadli v auguste 1672 ako organizované vojsko do Horného Uhorska a v krátkom čase obsadili viaceré stolice, kde sa k nim pridávali protestantskí zemanovia i sedliaci. Ich spojené sily koncom septembra pri Haniske porazili Spankauovo vojsko a kuruci tak obsadili Prešov, Bardejov, Sabinov a Kežmarok, ktoré sa k nim dobrovoľne pridali a prenikli až na Oravu. Po vojenskej porážke v bitke pri Ďurkove sa však koncom októbra postupne stiahli z kráľovského územia a do konca roka obsadilo panovníkovo vojsko všetky hornouhorské hrady a mestá. Vodcovia kurucov sa počas pobytu v Uhorsku síce snažili o obnovenie slobody vyznania protestantov, ich vojaci pritom však bezohľadne plienili majetky Leopoldových prívržencov a dopúšťali sa násilností na katolíckych kňazoch. Habsburské jednotky sa potom nesprávali ináč, čo predznamenalo surový priebeh protihabsburského zápasu v celom nasledujúcom období

Udalosti rokov 1670 a 1672 poslúžili Leopoldovi ako zámienka na odstránenie posledných zvyškov politického systému uhorskej stavovskej monarchie a nastolenie absolutistickej vlády. Vysoké daňové zaťaženie, chudobnenie miest a mestečiek, teror habsburských vojakov na vidieku a pokračujúca rekatolizácia vyostrovali nepokojnosť, zvyšovali obľubu kurucov a rozširovali ich rady. Tí sa už trvalo zdržiavali vo veľkých skupinách na okrajových územiach, kam nesiahala panovníkova moc a neustále útočili na pohraničné oblasti Uhorska, kde tak až do r. 1678 prebiehala permanentná vojna. Na ich čele stáli stúpenci opozície z radov magnátov a zemanov, ktorí sa uchýlili do sedmohradského exilu. Vytvárali rozsiahlu diplomatickú aktivitu a okrem Sedmohradska získali pre svoje záujmy aj podporu iných krajín, predovšetkým Francúzska a Poľska.

Medzitým sa na čelo emigrácie v Sedmohradsku dostal mladý evanjelický magnát Imrich Thököly, ktorý zjednotil skupiny kurucov a s jednotkami, naverbovanými v Poľsku za peniaze francúzskeho kráľa vytvoril mohutnú armádu. Prelomovým rokom povstania bol rok 1682. Thököly sa síce pokúšal získať účinnejšiu podporu Francúzska a nemeckých protestantských krajín, pričom rátal aj s dohodou s Leopoldom a účasťou vo Svätej Lige, v čom ho podporoval Jan Sobieski. Keďže sa však jeho očakávania nenaplnili, prijal ponuku tureckého sultána, pripravujúceho sa od začiatku roku na poslednú výpravu proti Viedni, potvrdené prevzatím áthnámé pod obliehaným Filákovským hradom. S tureckou pomocou obsadil potom väčšinu Kráľovstva. Vazalský vzťah k Osmanskej ríši v čase, keď sa európske krajiny bez rozdielu náboženstva pripravovali na záchranu Viedne a definitívny úder tureckej moci, uzavreli kurucom cestu nielen k dohode s Leopoldom, ale aj k západným mocnostiam, sympatizujúcich s odbojom. Verejná mienka Thökölyho odsúdila a zaradila k ďalším osmanským satelitom. Na tom nič nezmenila ani skutočnosť, že obsadením stolíc, miest a pevností r. 1682 zabránil ich okupácii Turkami a napriek výzvam veľkovezíra do bojov pri Viedni nezasiahol. Po porážke osmanskej armády pri Viedni ustupovala aj moc kurucov, ktorí sa rýchlo sťahovali do hornouhorských stolíc. Po porážke pri Prešove v lete 1684 sa už povstanci obmedzili iba na obranu pevností. Úplné zrušenie kuruckej moci nastalo po zajatí Thökölyho varadínskym pašom v októbri 1685, keď väčšina (asi 20 tisíc) kurucov využila Leopoldovu amnestiu a vstúpila do protitureckej vojny. Poslednou pevnosťou povstania bolo Mukačevo, bránené Thökölyho manželkou Helenou Zrínskou do r. 1688.

Dovtedy najväčšie protihabsburské povstanie tak skončilo bez uzavretia mieru ako v prvej polovici storočia, aj bez represí ako po magnátskom sprisahaní, prijatím panovníkovej amnestie väčšinou povstalcov. Nespokojenci na čele s kniežaťom sa uchýlili do Turecka, keďže aj Sedmohradsko medzitým obsadili Leopoldove vojská. Napriek amnestii sa však panovník, pod tlakom niektorých svojich radcov, rozhodol pre exemplárne potrestanie účastníkov odboja. Poslúžil mu na to Prešovský krvavý súd, vedený generálom Antoniom Caraffom, ktorý r. 1687 nechal popraviť alebo umučiť 24 protestantských zemanov a mešťanov, takmer všetkých aktívnych účastníkov povstania, pod zámienkou odhalenie nového, nikdy nedokázaného sprisahania.

Napriek reštitúcii stavovského charakteru krajiny na šopronskom sneme pokračoval panovník od konca 80-tych rokov v absolutistickej politike. Snem r. 1687 potvrdil dedičnosť koruny v Habsburskom rode, korunováciu maloletého Jozefa I. a zrušenie práva na odpor, zakotveného v Zlatej bule z r. 1222. Po ňom už Leopold snem nezvolal a vládol prostredníctvom centrálnych úradov a vojska, ktoré počas oslobodzovacej vojny živili stolice na území kráľovstva. Popri návratu k politickej praxi voči kráľovským mestám i stoliciam a rekatolizácii tak vážny problém predstavovala prítomnosť armády, stále sa zvyšujúce dane a porciový systém. Ďalším zdrojom napätia sa stala oslobodzovacia vojna. Obrovské majetky na dobytých územiach sa nedostali do rúk potomkom ich pôvodných majiteľov, ale panovníkových úradníkov a generálov. Rozčarovanie spôsobil aj karlovický mier z r. 1699, uzavretý bez zástupcov Uhorska. Negatívne dôsledky absolutizmu a vojny najťažšie doliehali

na nepriviligované vrstvy a viedli k lokálnym povstaniam, ako bolo kurucké povstanie na Zemplíne r. 1697 či masívny ľudový odpor v Potisí r. 1702-1703.

V tejto situácii sa opäť sformovala šľachtická opozícia s centrom v Hornom Uhorsku, na čele s mladým šarišským županom Františkom II. Rákóczim a užským županom Mikulášom Bercsényim, ktorá už r. 1701 nadviazala kontakty s Ľudovítom XIV. Po vyzradení sa jej exponenti uchýlili do exilu do Poľska, kde na jar 1703 uzavreli dohodu o spoločnom postupe s ľudovými kuruckými povstalcami z Potisia. Po zabezpečení francúzskej pomoci sa Rákóczi s niekoľkými desiatkami prívržencov v júni vrátil do krajiny, čím začalo posledné a najmohutnejšie protihabsburské povstanie. Keďže kvôli masívnej účasti ľudových vrstiev bolo povstanie spočiatku vnímané a Viedňou prezentované ako hnutie sedliakov, vydal Rákóczi niekoľko proklamácií a patentov, v ktorých predovšetkým šľachte a zahraničiu vysvetľoval ciele odboja, a to vymenenie spod habsburskej nadvlády, obnovenie stavovských práv a samostatnosti krajiny, odstránenie vysokých daňových povinností a reštitúciu náboženskej slobody.

Rákóczi síce vybudoval mohutnú armádu, tá však nebola schopná zvíťaziť v otvorenej bitke nad habsburským vojskom, ako to ukázali bitky pri Trnave, Zsibó, Trenčine či Romhányi. Uspeli však pri náhlych prepadoch nepriateľského územia, dlhodobej obrane pevností či menších bitkách v domácom prostredí s podporou obyvateľstva (Smolenice). Od r. 1707, no najmä od trenčianskej porážky (1708) chýbali povstalcovi zdroje na ďalšie vedenie vojny. Krajina sa dostala do hlbokej krízy, ktorú nedokázalo vyriešiť zavedenie medených peňazí, vojsko sa dopúšťalo násilností a rozvrat doviedla morová epidémia r. 1709-1710, počas ktorej zahynulo päťkrát viac obyvateľov, ako v priebehu bojov. Najvýznamnejším zahraničným spojencom bol Ľudovít XIV., ten však nikdy nenaplnil sľúbený objem pomoci a po r. 1708 stratil o podporu povstania záujem. Jedinú spojeneckú zmluvu uzavrel Rákóczi s Petrom I., k jej naplneniu však nedošlo. Medzi spojencov patril aj švédsky kráľ Karol XII., ktorého jednotky sa vyznamenali v romhányskej bitke. Zo spojencov Habsburgovcov podporovali odboj Holandsko a Anglicko. V tejto situácii sa Rákóczi usiloval o udržanie kuruckej moci na akomkoľvek území až do uzavretia medzinárodne garantovaného mieru vo vojne o španielske dedičstvo. Vojenské porážky a všeobecný rozvrat to však už neumožnil a keď v zime 1711 odišiel s dvorom do Poľska, vrchný veliteľ Alexander Károlyi začal rokovania s hlavným veliteľom cisárskych vojsk maršalom Jánom Pálffym, ukončené uzavretím satmárskeho mieru 29. apríla 1711.

Satmársky mier neobsahoval ciele povstania, bol len kompromisom medzi povstaleckou šľachtou a panovníkom, sľubujúcim amnestiu a navrátenie skonfiškovaných majetkov účastníkom odboja, dodržiavanie zákonnosti a rešpektovanie slobody vyznania protestantov, pričom hlavné otázky ďalšieho vývinu krajiny ponechával na najbližší snem. Rákóczi a niekoľko stoviek jeho prívržencov mier neprijali a zvolili život v emigrácii: v Poľsku, Francúzsku, Rusku a Turecku.